

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1921թ. ապրիլ-դեկտեմբեր)

1914 թվականից սկսած՝ արևմտահայ գաղթականների խնամատարության հարցը դարձել էր Ալեքսանդրապոլի գավառի հասարակության և իշխանությունների մտահոգության առարկան: Այն առավել սրությանը արտահայտվեց խորհրդային իշխանության հաստատման շրջանում:

1921 թվականի ապրիլի 23-ին՝ թուրքերի հեռանալուց երկու օր հետո, Ալեքսանդրապոլում ստեղծված շրջանային հեղկոմն իր առաջին նիստում որոշում է առողջապահության բաժնի վարիչ Գողթունուն հանձնարարել հսկողության տակ վերցնել որբանոցները և փողոցներից հավաքել որբերին:¹ Հեղկոմը քայլեր է ձեռնարկում նաև գաղթականությանը տեղավորելու ուղղությամբ: Մասնավորապես փորձում է բնակարանների տրության և աննպաստ սանիտարական վիճակի խնդիրները լուծել գավառի գյուղերից քաղաք գաղթած արևմտահայ գաղթականներին կրկին վերադարձնելու ճանապարհով:² Գաղթականներին գյուղերում տեղավորելու միջոցով շրջանային հեղկոմը նաև հույս ուներ լուծել քայքայված գյուղերի վերաշինման և գաղթականների պարենավորման հարցերը: Սակայն արևմտահայ գաղթականների մեծ մասը, որ թուրքերի ներխուժումից առաջ, թողնելով իր ունեցվածքը փախել էր, վերադառնալով տեսնում էր, որ դրանից ոչինչ չի մնացել: Անելանելի վիճակի մեջ հայտնված գաղթականները փորձում էին հետ ստանալ իրենց ունեցվածքը, սակայն դա նրանց սովորաբար չի հաջողվում: Գյուղացիները հրաժարվում են վերադարձնելուց՝ պատճառաբանելով, որ թուրքերը թալանել են դրանք:³ Մյուս կողմից, օրեցօր ավելացող զորքի պահանջները բավարարելու համար Ալեքսանդրապոլի տեղական իշխանությունները ստիպված էին հեռացնել գաղթականներին հանրակացարաններից և բնակարաններից: Ալեքսանդրապոլի շրջանային հեղափոխական կոմիտեի բնակրաժնի վարիչ Ս. Աբաջյանի՝ 1921թ. հունիսին ՀՍԽՀ ներքին գործերի բաժնի վարիչին ուղղված գրության մեջ խնդրվում է գորքին բնակարաններով ապահովելու համար Շիրակի գաղթականությանը վերադարձնել գյուղերը:⁴ Շատ դեպքերում զինվորական մարմինները, չսպասելով կարգադրության, դատարկում էին գաղթականների զբաղեցրած բնակարանները: Սոցապահովության բաժնի վարիչի՝ ներքին գործերի վարչությանն ուղղված 1921թ. մայիսի 18-ի գրության մեջ նշվում է, որ զինվորական մասերից մեկը, բնակարանային բաժնի օրդերի համաձայն, առաջարկել է մի ժամվա ընթացքում դատարկել Շիլաճյանների տունը, որի մեջ էր տեղավորվել նաև «Մի կաթիլ կաթ» որբանոցը: «Բնակարանային բաժնին իրեն իրաւունք չպիտի համարէր դատարկել տալու այդ շէնքը,-ասված էր այդ գրության մեջ,- որովհետև դա պետական հիմնարկութիւն է, որի մեջ տեղատուրած են 100-ի չափ ծծկեր մանուկներ և ծծմայրեր, իսկ եթէ այդ շէնքը չափազանց անհրաժեշտ է զօրամասերի համար, ապա նախքան այդպիսի կարգադրութիւն անելը բնակարանային բաժինը պարտաւոր է մի ուրիշ բնակարան յատկացնել «Մի կաթիլ կաթին», ապա թէ դատարկել տալ այդ շէնքը»:⁵

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), Ֆ. 144, ց. 3^ա, գ. 99, թ. 1:

² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 63, թ. 4:

³ Նույն տեղում, ց. 3^ա, գ. 84, թ. 13-14:

⁴ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 63, թ. 54:

⁵ Նույն տեղում, գ. 63, թ. 14:

Գաղթականության տեղավորման գործը կարգավորելու նպատակով 1921թ. հունիսին ստեղծվում են գավառային, գավառամասային և գյուղական էվակներ (էվակուացիայի օրգաններ): Ընդ որում, տեղավորման գործը ճիշտ կազմակերպելու համար ոչ տեղական խորհրդային մարմինները և ոչ էլ տեղական էվակի օրգանները իրավունք չունեին իրականացնել տեղափոխման գործն առանց կենտրոնական էվակի գիտության և թույլտվության:⁶ Սակայն համաճարակային զանազան հիվանդությունների տարածման պատճառով Ալեքսանդրապոլի գավառի հեղկոմի նախագահ Ս. Մանուցյանի հունիսի 21-ի հրահանգով հուլիսի 9-ից գաղթականների տեղափոխությունն ինչպես գավառում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս արգելվում է. «Բոլոր գաղթականները և քաղաքի ու գաւառի բնակիչները, որոնք տեղափոխութիւններ կը կատարեն առանց կենտրոնական էւակի գիտութեան և թոյլտութեան,-նշված էր հրահանգում,-կը նկատեն իբրև կառավարութեան կարգադրութիւնները չը կատարողներ և կենթարկուեն դատի»:⁷

Ստեղծված ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում գաղթականները, գտնվելով տեղաբնակներից ավելի անպաշտպան և խոցելի վիճակում, հաճախ պաշտոնյաների չարաշահումների զոհ էին դառնում: Վերջիններս, օգտվելով գաղթականների ծանր դրությունից, ուղղակի թալանում էին նրանց՝ երբեմն զրկելով անգամ մի կտոր հացից:⁸ Ալեքսանդրապոլի շրջանային հեղափոխական կոմիտեի նախագահ Ս. Մանուցյանը 1921թ. հուլիսի 14-ին տաճկահայերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին գավառամասային հեղկոմին ուղղված շրջաբերական գրության մեջ նշելով, որ ամեն օր զանգատներ են հասնում գավառամասային վարչությունների կողմից արևմտահայերին նեղացնելու վերաբերյալ, հրահանգում է խտրականություն չդնել և Հայաստանի խորհրդրդային հանրապետության ներման դեկրետը կիրառել նաև նրանց նկատմամբ: Ավելին, առաջարկում է արևմտահայերին ևս ընդգրկել պաշտոնյաների ցուցակներում և, ընդհանրապես, նրանց օգտագործել խորհրդային իշխանության մարմիններում:⁹

Ի դեպ, գաղթականները դժգոհում էին նաև տեղի բնակիչներից, որոնք հաճախ յուրացնում էին գաղթականների ունեցվածքը: Ալեքսանդրապոլի գավառի թուրքի Գյոզալթարա գյուղի վերաբնակիչները, հեղկոմի նախագահին բողոքելով Պարնի գյուղի բնակիչներից, որոնք բռնությամբ խլել էին իրենց անասունները և խտրը, խնդրում էին պաշտպանել իրենց և փրկել սովից: «Արդէն գիտիս հասարակութիւնը յառած են իրենց աչքերը խորհրդային կառավարութեանը,- գրում են նրանք,- որ այսօր կամ վաղը կհասնի օգնութեան պաշտպանելու նպատակով: Հակառակ դէպքում մէկ կողմից Պարնի գիտի բռնութիւնները մեր վրայ, իսկ միւս կողմից սովամահութիւնը կարճ ժամանակամիջոցում պիտի ոչնչանանք բոլորս: Ուստի վերջացնելով կյուսանք, որ չպիտի մերժեք մեր այս դիմումը և դնեք մի կարգադրութիւն»:¹⁰

Գաղթականության վիճակի տիպական պատկերն է տալիս 1921 թվականի հունիսի 25-ին Ալեքսանդրապոլի շրջանում բացված արևմտահայերի համագումարը, որտեղ գաղթականության ներկայացուցիչները խնդրում էին շուտափույթ օգնություն խորհրդրդային կառավարությունից: Ալեքսանդրապոլի գավառի Գեղաչ գյուղի արևմտահայ գաղթականների ներկայացուցչի զեկուցման մեջ մասնավորապես կարդում ենք. «...Որպէս տարագիր ու պանդուխտ ապաւէն գտած Կովկասում այս եօթը տարուայ արիւնալի կռիւներին եւ խոշոր զոհեր տուած կոտորածներից ազատուած, անտուն անտէր և հողազուրկ գաղթական անուռով շրջում ենք գաւառէ գաւառ և գիւղէ

⁶ ՀԱՍ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 58, ք. 9:

⁷ Նույն տեղում, գ. 8, ք. 45:

⁸ Նույն տեղում, ց. 3^ա, գ. 84, ք. 39

⁹ Նույն տեղում, ց. 3, գ. 56, ք. 41:

¹⁰ Նույն տեղում, ց. 3^ա, գ. 84, ք. 91:

գիտ, չունենք որոշ սեփականություն, ուր կարողանանք հանգիստ գտնել և մեր բանտրական աշխատություններով շինարար կերպով ստեղծել կամ ապրել: Մեր հայրենիքի դռները փակուած են մեր վրայ, չը գիտենք ինչ կլինի մեր ապագայ վիճակը: Չը նայած, որ գուրկ ենք տուն տեղից, հանդ ու չօլից և անշարժ կայք ու կարողությունից, ենթակայ ենք գիտական բոլոր պահանջներին, թե՛ բեկեար և թե՛ ուրիշ պետքեր մենք պետք է բաւարարենք: Մէկ խօսքով Քառութեան նոխազը «միշտ մեզնից է»: Ուռնահարում են միշտ մեր արդար իրաւունքները և պահանջմունքները: Եթէ սխալւենք մեր իրաւունքներից խօսենք, կըսին թէ դուք ալ անոնցմէ էք (հակայեղափոխականներ): Եւ ստիպուած պիտի լինք»:¹¹

1921 թվականի սեպտեմբերի 10-ին Էջմիածնում բացված Արևմտահայերի առաջին համագումարում մատնանշվում են վերջին տասը տարիների ընթացքում արևմտահայերի կրած դժվարությունները և դրանք հաղթահարելու ուղիները: Այս համագումարը դնում է գաղթականության նկատմամբ խորհրդային իշխանության նոր քաղաքականության սկիզբը: 1921թվականի սեպտեմբերի 12-ին գաղթականների գործը վարելու նպատակով գավիեղկոմներին կից ստեղծվում են գաղթականական բաժիններ, որոնց կազմի մեջ մտնում են մեկական ներկայացուցիչներին գործերի և առողջապահության բաժիններից և Ռուսաստանի կենտրոնական էվակից: Գաղթականական բաժինները վարում են գաղթականության գործը գավառային հեղկոմի անմիջական հսկողության տակ, որպես գաղթականության տեղավորման, սննդամատակարարման միակ օրգան, աշխատելով գաղթականական գլխավոր վարչութեան ցուցմունքներով: Գավառային գաղթականական բաժինների հիմնական պարտականություններն էին հաշվառել բոլոր ազատ գյուղերի հողերը, ցուցակագրել բոլոր չտեղավորված գաղթականներին և տեղավորել նրանց թափուր և կիսաբնակ գյուղերում, ինչպես նաև պարենային և բժշկական օգնություն հասցնել և օգնել գաղթականությանը նրանց քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու գործում: Գավառային գաղթականական բաժինները ըստ պահանջի կազմակերպում են շրջանային ընդունման կայաններ գաղթականության համար, որոնց պարտականություններն էին ընդունել գաղթականներին և ըստ նրանց ցանկության տեղավորել գյուղերում, ապահովել գաղթականների սննդամատակարարման գործը տեղերում և ցուցակագրել աշխատանքի ընդունակ գաղթականներին:¹²

Գավառային գաղթականական բաժնի վարիչի տվյալներով Ալեքսանդրապոլի գավառում 1921թ. հոկտեմբերին գաղթականների թիվը կազմում էր 41 383, որից 11915-ը ապաստան էր գտել Ալեքսանդրապոլում, 8482-ը՝ առաջին գավառամասում, 5119-ը՝ երկրորդ գավառամասում, երրորդում՝ 1155-ը, չորրորդում՝ 8292-ը, հինգերորդում՝ 2755-ը, վեցերորդում՝ 3665-ը:¹³

Հայաստանի Ժողովուրդի՝ 1921 թվականի հոկտեմբերի 21-ի դեկրետով, երկրի սահմաններում ապրող բազմահազար գաղթականությանը օգնելու նպատակով 15 միլիարդ ռուբլի հարկ է նշանակում բնակչության ունևոր մասի վրա, որից 2 միլիարդ 400 միլիոնը՝ Ալեքսանդրապոլի ունևոր դասի վրա: Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի նախագահ Շահգեղյանի հրամանով այդ հարկը բաժանվում էր հարկատուների խմբերին հետևյալ ձևով՝ առևտրականներին՝ 2 միլիարդ, այգետերերին և բոստանչիներին՝ 150 միլիոն և արհեստանոց ունեցողներին՝ 250 միլիոն ռուբլի:¹⁴ Նախատեսվում էր, որ բաշխումը և գանձումը պետք է իրականացվեն մեկ ամսվա ընթացքում: Ընդ որում, յուրաքանչյուր խմբի վրա նշանակված հարկը պետք է հավաքվեր ամբողջությամբ՝ անկախ հարկատուների քանակից: Հարկը թույլատրվում էր վճարել երկու անգամ՝

¹¹ ՀԱՄ, ֆ. 144, ց. 3^ա, գ. 84, ք. 39:

¹² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 59, ք. 57:

¹³ Նույն տեղում, ք. 121:

¹⁴ Նույն տեղում, ց. 3, գ. 27 ք. 46:

ընդհանուր գումարի երկու երրորդ մասը պետք է վճարվեր ծանուցում ստանալու օրվանից հինգ օրվա ժամանակամիջոցում, մնացածը՝ առաջին մասի վճարման ժամանակահատվածի լրանալուց երեք օր անց: Հարկը վճարել կարելի էր ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանի դրամանիշերով, այլև ՌՍՖՆՀ, Վրաստանի և Ադրբեջանի քրթադրամներով՝ ըստ ֆինանսների ժողովմի սահմանած կուրսի: Առանձնապես շատ խիստ էին հարկը հավաքելու միջոցները: Այսպես, եթե հարկատուն հինգ օրվա ընթացքում չէր մուծում իր հարկի ընդհանուր գումարի երկու երրորդ մասը, ապա հանձնաժողովը կարգադրում էր նրան ձեռքակալել, իսկ նրա բացակայության դեպքում՝ նրա ընտանիքի անդամներին, իսկ վճարվելիք հարկի գումարն ավելացնում էր 25 տոկոսով: Իսկ եթե ձեռքակալությունից երեք օր հետո հարկի նոր գումարի երկու երրորդ մասը չմուծվեր, ապա այս դեպքում հարկատուի ամբողջ գույքը կենթարկվեր արգելքի: Գրավված գույքը ցուցակով և գնահատությամբ հանձնվում էր համապատասխան վարչություններին, իսկ նրա արժեքը մտցվում էր տուրքի ստացած մուտքի մեջ: Բոլոր ձեռքակալությունները կատարվելու էին Արտակարգ հանձնաժողովի ձեռքով:¹⁵

Հարկ է նշել, որ իշխանությունները ոչ միայն հարկադրում, այլ նաև խնդրում էին ազգաբնակչությանը օգնել սովից մեռնող իրենց հայրենակիցներին: Այսպես, 1921 թվականի նոյեմբերի 12-ին Ալեքսանդրապոլի գավառի արտադրական արհմիության բյուրոյի նախագահը դիմում է քաղաքային միլիցիային՝ առաջարկելով բոլոր ծառայողներին գաղթական երեխաներին օգնելու նպատակով հրաժարվել իրենց հասանելիք երեք օրվա 1/4 բաժին հացից: «Ընկերներ, -ասված էր այդ գրության մեջ,- երեխաները փողոցներում և գաղթականական կայաններում անթիւ մեռնում են, մեռնում են տասնեակներով, հարիւրներով: Դեռ կենդանի նրանք մեռնում են մեռելների նիհար, գունատ և խորն ընկած աչքերով: Երեխաները մեռնում են ձեռքերը մեկնած հաց խնդրելով: Յուսահատած մայրերը որոնք ոյժ չունեն լաց լինելու իրենց կորստի վրայ և բռնաբռնում անտարբեր նայում են սովից մեռնող երեխաներին: Մայրերը, որոնք չեն կարող կերակրել իրենց երեխաներին, ձգում են փողոցները ցրտին և սառնամանիքին: Տկլոր երեխաները դողդողալով շրջում են փողոցները և վերջը մեռնում ցրտից և սովից»¹⁶:

1921թ. թուրքերի հեռանալուց հետո ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանները խորհրդային իշխանության հաստատման շրջանում անելանելի դրության մեջ էին դրել արևմտահայ գաղթականությանը, և չնայած խորհրդային իշխանության ձեռնարկած միջոցառումներին՝ գաղթականության մի ստվար զանգված շարունակում էր անդառնալի կորուստներ տալ՝ զոհ գնալով սովին, ցրտին ու հիվանդություններին:

БЕЖЕНЦЫ ИЗ ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ В ПЕРИОД УСТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (апрель-декабрь 1921г.)

___ Резюме ___

___ К. Алексанян ___

В период установления советской власти вопрос попечения беженцев, поселившихся в Александропольском уезде, стал основным предметом озабоченности общественности и властей.

¹⁵ ՀՄՄ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 27, ք. 46:

¹⁶ Նույն տեղում, ց. 3^ա, գ. 95, ք. 11:

В статье представлено тяжелое положение беженцев армян, в результате геноцида нашедших приют в Александропольском уезде, и политика советской власти по восстановлению их разрушенного хозяйства и возвращению их к мирному созидательный труду. Несмотря на все предпринятые советской властью усилия, значительная часть беженцев стала жертвой голода и холода.